

HATOS PÁL

A genfi bortermelő lelkialkata

A szűkebb értelemben vett gazdaságtörténet kereteit meghaladó kérdés a történetírásnak az, hogy a statisztikailag leírható gazdasági jelenségek mennyiben függnek konjunktúralis tényezőkön túlmutató törvényszerűségektől. A természetföldrajzi adottságokon és a társadalmi-politikai döntéseken túlmenően kimutatható-e a mentalitás szerepe a gazdaság különböző szektorainak alakításában, léteznek-e olyan társadalmi méretekben érvényesülő „lelki tényezők”, amelyek hozzájárulnak, esetleg meg is határozzák egy-egy vidék vagy nép gazdasági arculatát? A gyakorlati közgazdaságtan egyik legfontosabb kérdése a gazdasági szereplők piaci magatartásának a kutatása, azonban ez jellegéből adódóan nem történeti vizsgálat. A gazdaságtörténészek számára gyakran nehezen megfoghatóan tűnik a „mentalitás” kategóriája, s következtetéseik általában lezárulnak az egyes jelenségek mögött található *gazdasági* magatartás megjelölésénél, míg a mentalitástörténészek idegenkednek a statisztika embertelen világtól, s vizsgálódásaik inkább az emberi élet alapkategóriáira – mint gyermek, házasság, halál stb. – irányulnak, s kevésbé érdeklí őket például a bortermelés és értékesítés tájanként változó formái mögött fellelhető mentális különbözőségek. Napjainkban a negyvenes-ötvenes évek strukturákat előtérbe helyező gazdaságtörténet-írásának kimerülése és a hatvanas-hetvenes évek mentalitástörténeti hegemoniájának megszűnésével az olasz történetírás köréből útnak indult „mikrotörténeti” vizsgálatok próbálják összegyeztetni a két történeti iskola módszertani örökségét, megpróbálva kiindulási pontján, az emberi élet közvetlen színterein tetten érni azt a kapcsolatot, ami az egyéni magatartások összességét társadalmi cselekvéssé formálja, s ahol, mintegy nagyítón át nézve láthatóvá válnak a gazdasági rutincselekvéseket mozgató „lelki” rugók is. A mikrotörténelem szkepticizmusa a nagyléptékű történelmi magyarázatokkal szemben együtt járt a narrativitás értékeinek újrafelfedezésével. A történelem műzsa tudomány, olyan dolgok elbeszélésén alapul, melyek számítanak az olvasó szakmai kereteken túlmutató érdeklődésére, és eszközeik – mindenekelőtt a köznap nyelvhasználathoz közlálól közérthető nyelvezet – révén képesnek érzik magukat az olvasó érdeklődésének felkeltésére.

Azonban már a múltban is akadtak olyan történészek, akiket nem elégített ki a hagyományos gazdaság-, illetve politikatörténet-írás egy szempontú magyarázata. Szekfű Gyula, a két világháború közötti magyar történetírás vezető egyénisége, akit nyugodtan tekinthetünk az *histoire problématique* [problémafelvető történetírás] egyik hazai úttörőjének, egyben az elbeszélés mesteri művelője is volt. 1922-ben *A magyar bortermelő lelkialkata* címen jelentetett meg egy vékony kis kötetet, amely módszerének és témaválasztásának összekapcsolása révén kiváló példája annak, hogy a történetírás olyan alkotó tudomány, mely a fantáziának és a magasrendű játékhajlagnak tág teret biztosít. A ma már jóformán hozzáférhetetlen tanulmány célja az volt, hogy bemutassa „...azon hatást, melyet lelki tényezők, faji, öröklött sajátosságok gyakorolnak a gazdasági életre, holott a mi közönségünk főként annak egyoldalúan materiálisan orientált része hajlandó a gazdasági élet jelenségeit tisztán anyagi processzusokra, nem pedig lelki tényezőkre vezetni vissza.” Szekfű tanulmánya a szellemtörténeti iskola egyik programadó hazai írása volt, amelyben arra tett kísérletet, hogy az irányzat módszereit és szemléletét a gazdaságtörténet területén is alkalmazza.

¹ Szekfű Gyula: *A magyar bortermelő lelkialkata*. Előszó. Budapest, 1922. (a továbbiakban: Szekfű)

Jelen írás, mely nemcsak címét kölcsönözte Szekfű munkájától, hanem magyarázati igénynek érvényességi körét is,² a Szekfű által említett „lelki tényezőket” igyekszik számba venni egy jóval kisebb, de szintén bortermelő és fogyasztó preindusztriális társadalom, a 17-18. századi Genf esetében. Mivel az írás célja a gazdasági jelenségek és a mögöttük megbúvó „lelki tényezők” lehetséges összefüggéseinek feltárása, a helyszín választását talán eléggé indokolja az, hogy Genf éppen nem bortermeléséről, hanem elsősorban a városból kiinduló kálvinizmus egyetemes kisugárzása révén lett messze földön híressé, az időhatár választást pedig az, hogy Genf gazdasági élete az 1600-1700-as években állt azon a fokon, amelyre Magyarország a Szekfű által választott periódusban, a 18-19. században jutott el. A genfi helyzet tárgyalása előtt azonban idézzük fel Szekfű tanulmányának szempontrendszerét és legfontosabb megállapításait.

1. A magyar bortermelő lelkialkata

Előjáróban Szekfű a történész feladataként az „egyének változatos és mulékony cselekedeteinek” rekonstrukcióján túlmenően a „kiválogatás és magasabb szempontok alkalmazásával” egy új, a „durva valóságnál magasabb lelki valóság újjáalkotását”³ jelöli meg. Ezután tisztázza, hogy mit ért faji és lelki tényezőkön. „A faj mint történeti alakulat időben lett és időben megváltoztatható képződmény, nem pedig anatómiai vagy pszichikai unikum mely egész léte alatt büszkén dacolhatna a történeti fejlődés által eszközözölhető változásokkal.”⁴ Másrészt faji tulajdonnak nevezi „azon külső és belső, testi és lelki sajátosságokat, melyek a történeti korban egységesen jelentkező, egységes egyednek tekinthető emberi közösségeket a többitől megkülönböztetik.” (Az egyszerre negatív és pozitív meghatározás jelzi, hogy Szekfű „faj” fogalmának semmi köze sincsen a fajelmélethez.) Ezen faji és lelki tényezőknek Szekfű álláspontja szerint a természeti adottságok és a társadalmi-politikai keretek mellett a gazdaságtörténeti magyarázat elengedhetetlen részét kell képezniük. A tanulmány hosszas bevezetője annak a szocialisztikus és liberális történetírásnak a bírálata, mely „a történetalkításból kizárja a pozitív vallásosságot”, a lelki tényezőket. Megfogalmazása szerint „még a gazdaságtörténet problémái is a gazdaságtannak materiális: természeti-technikai eszközszíveivel nem oldhatók meg, hanem átcsapnak a szellemtörténet, a lelki tényezők hatásával foglalkozó történetírás körébe”⁵. A tanulmány korszerűségét és Szekfű historiográfiai tájékozódásának irányait jelzik a hivatkozott történészek: Max Weber és Werner Sombart. Írása tehát nem a szőlőművelés és bortermelés történetéhez kívánt adalékokkal szolgálni, hanem teoretikus igényű, és a pozitivisták történetírás kritikáján túlmenően a szerzőnek a magyar történelemre vonatkozó pesszimista látásmódját is dokumentálja.

A bor Magyarország gazdaságában mindig kitüntetett szerepet töltött be. Bortermelésünk a 18. században jövedelmezőség dolgában a harmadik helyet foglalta el rögtön a gabona és az állattenyésztés után. A kárpát-medencei szőlőművelés kezdetei a rómaiakig, sőt talán még régebbre nyúlnak vissza, s a szőlő és borkultúra a középkoron keresztül is folyamatosan virágzott. Köszönhető ez elsősorban a kitűnő természeti adottságoknak: a földrajzi, geológiai és éghajlati viszonyok kedvező kölcsönhatásának, mely Magyarországot a kiváló borok hazájává teszi. A kitűnő adottságok lehetővé tették a borból való jövedelemszerzést

² Feltételez egy adott társadalmi és azon túlmenő általános mentális kontextust, melynek keretében értelmezhetők a *genfi bortermelő* (maga a szóhasználat is egy evidens kontextus jelenlétére utal) magatartások mozgatórugói. Ezért a már meglévő szakirodalomra támaszkodik és nem vesz igénybe ún. elsődleges forrásokat, mert célja nem új tények feltárása, hanem a szekfűi ötlet egy eltérő környezetben való alkalmazásának a kísérlete.

³ Szekfű 7.

⁴ Szekfű 17.

⁵ Szekfű 14.

nemcsak hazai, hanem külföldi értékesítés révén is. Szekfű felsorolja a magyar bor exportjának a 18. század közepéig hagyományos négy fő útvonalát. A soproni borok exportja Sziléziába, s onnan az északi német államok felé irányult, a Pozsony környékieket Bécsen át az örökös tartományokba szállították, míg a hegyaljai (elsősorban a tokaji) borok útja a Szepességén át Lengyelországba, s részben az Orosz Birodalomba vezetett. A negyedik útvonal, mely Erdélyt kötötte össze Moldvával és Havasalfölddel, már a 16. században hanyatlásnak indult és a 17. század török és tatár dúlásai következtében meg is szűnt, olyannyira, hogy ezután inkább Moldvából történt Erdélybe borbehozatal. A kettős vámhatár bevezetése után azonban ugyancsak a hanyatlás várt a többi borútvonalra is. A szűkkeblű bécsi gazdaságpolitika a legváltozatosabb eszközökkel akadályozta a magyar borok érvényesülését mind a külső, mind a Habsburg-országok piacain. 1775-től kezdve például jó néhány éven keresztül magyar bort Ausztrián át csak úgy volt szabad kivinni, ha a szállító ugyanannyi mennyiségű osztrák bort is kiszállított. Ez az árukapcsolási kötelezettség persze nem a gyenge osztrák borok piacnyerését, hanem a jó magyar borok kivitelét akadályozta meg. A bécsi borpolitika hatására a század végén 500 000 akó bort hoztak be a kitűnő borok hazájába, Magyarországra. Részben enyhíthette volna a gondokat, ha a magyar bornak sikerül kijutnia a nyugati államok piacaira, elsősorban a nagy és minőségi borimportáló Angliába és Hollandiába. Történetek is elvéve próbálkozások, ezek azonban sorra meghiúsultak, így a közhiedelemmel ellentétben a magyar bor „külföldi becsületéből csak annyi volt a tényleges, hogy Nyugaton ismerték a tokaji aszút, mint a borok királyát, melyet ehhez a méltóságához képest csak ritka ünnepélyes alkalmakkor, fejedelmi és nagyúri asztalokon és csak igen kis kvantumokban élveztek”,⁶ de a többi magyar bor teljesen ismeretlen volt a külföld előtt.

Szekfű szerint a magyar bor külhoni sikertelenségét csak részben magyarázza a diszkriminatív gazdaságpolitika, mert ezt a termelő hozzáállása esetleg semlegessíteni tudta volna versenyképes fajták exportjával, a változó piaci igényekhez való alkalmazkodással, stb. A magyar bortermelő azonban nem kihívásként fogta föl hátrányos helyzetét, hanem fátumszerűen, amely felmentette a minőségileg jobb bortermelés és a kereskedelmi gondolkodás kötelezettsége alól. Erről számolnak be a 19. század elejétől a magyar nemzetgazdászok, élükön Széchenyivel és Wesselényivel. Igaz ugyan, hogy a bortermelés népszerűsége, s a szőlővel beültetett területek nagysága növekedett a 19. század első felében, azonban a mennyiségi növekedés együtt járt a gondatlansággal és a racionális kezelés hiányával. A mennyiségi növekedés egyedül a saját fogyasztás emelkedését jelzi, hiszen a kivitel stagnált, s nem jelentkeztek a hazai piacokon sem újabb fogyasztó rétegek, tehát a többlettermelés a termelő saját fogyasztásának kielégítésére szolgált. Mindemellett a magyar bortermelő meg volt győződve borának és ízlésének kiválóságáról. A nemzeti hiúság állt az útjában annak, hogy a magyar bortermelő a világpiac ízléséhez alkalmazkodjék, s olyan bort próbáljon előállítani, amilyen a pénzes külföld igényének megfelel. A borpalackozás sokáig főlegesen luxusnak látszott sok hazánkfia szemében. Jellemző az az adat, amely Wesselényi *Balítéletekről* című művében szerepel, hogy „az egész országban egy jó dugó nem akad”, s a szabadságharc második magyar miniszterelnöke, a száműzetésben kényszerűségből üzletemberré lett Szemere Bertalan is azért nem boldogult Angliában a magyar bor eladásával, mert részletes útmutatásai és figyelmeztetése ellenére hazai szállítói nem sok gondot fordítottak a bor palackozására, s így az rendszeresen romlottan vagy felforrva érkezett meg az átvevőhöz.

Szekfű áttekintése végén arra a következtetésre jut, hogy a magyar bortermelő lelkialkatát két tényező határozza meg. A borban nem lát kereskedelmi cikket, amiből profitot remélné; a termelő a termékkével bizonyos személyes viszonyban van: ahelyett hogy szükségét érezné a bor eladásának, megtartja magának és saját fogyasztásra használja. Emögött a magyar emberre szerinte általánosan jellemző gazdasági indifferenzizmus áll, mely megakadályozza a célszerű gazdasági termelést. „Ha a Duna-Tisza áldott bortermelő vidékén egy

⁶ Szekfű 40.

a magyarnál sokkal inkább gazdasági természetű nép, minő akár a német, akár az olasz lakott volna évszázadokon át, ez mindenesetre másképp használta volna ki a kedvező természeti tényezőt és másként reagált volna a társadalmi politikai tényezőnek akadályozó hatására.” – zárja pesszimista képét Szekfű Gyula.⁷

2. A genfi bortermelő lelkialkata

A borfogyasztás a preindusztriális városi környezetben, így Genfben, mely ráadásul városállam volt szűk mezőgazdasági területtel, kiemelkedő helyet foglalt el, hasonlóan a többi alapvető fontosságú élelmiszeripari termékhez. A bor Európa déli és középső részén nemcsak azért kapott kiváltságos helyet, mert az egyetlen tömegesen hozzáférhető bódítószert és az egyetlen „üdítőital” volt a tartósítás céljából erősen sózott ételek kiegészítéseként, hanem azért is, mert – legalábbis egyes történészek szerint – a városi környezetben sokszor hiányzó ivóvíz helyett a napi folyadékszüükséget kielégítésére is szolgált a hajdani európai városokban, és sokszor a drága élelmet is helyettesítette.⁸ Mindenesetre a tej drága volt, mert szállítása és eltartása sokszor megoldhatatlan feladatot jelentett, sőt a Rajnától délre nem készítették (fogyasztása még 1815 körül sem haladja meg személyenként az évi 10 litert⁹), így az emberek bort ittak, és nagy mennyiségben, még ha ennek a bornak az alkoholtartama jóval alatta marad is a manapság szokásosnak. A város irányítóinak mindennapos gondja volt a város élelmézcse: elegendő nagyságúak-e a gabonakészletek, sikerül-e elfogadható szinten tartani a búza és a kenyér árát; de a genfi jogforrások gyűjteményében majdnem annyi rendelkezlet vonatkozik a borra, mint a gabonára,¹⁰ hiszen az ellátás biztosításának gondja mellett a városi tanácsosoknak állandó féltelme volt az élelmiszerhiány, illetve a drágaság idején rendszeresen fellépő zavargások és megmozdulások, de jó néhányszor problémát okoztak a fiskális szempontok, valamint a tanácsban helyet foglaló kiváltságosok privilégiumainak összecsgezgetése is.

Magyarországhoz hasonlóan Genf szintén olyan helyen fekszik, ahol a szőlőművelés a legrégebbi idők óta ismert. Az első szőlőültetvények már a Kr.u. 1. században megjelentek, s a szőlőt nemcsak az egyszerű fogyasztás számára, hanem kultikus célból is termelték, hiszen a kereszténység felvételét követően Genf már nagyon korán egy kiterjedt püspökség központja lett. A középkor hosszú évszázadait követően a 15-16. századra a szőlőterület kiterjedése lesz jellemző, melyet a kedvező éghajlati adottságok mellett elsősorban az magyaráz, hogy azonos nagyságú szőlőterület a szántóföldi művelésnél jóval magasabb jövedelmet biztosít. A városi polgárnak a szőlőterületek vásárlása azért kecsgettetett clónnyel, mert így saját szőlőjéből tudta szüksesgleteit fedezni, ami ráadásul olcsóbb is volt, mert mint szabadalmas „*vin bourgeois*”-t, kevesebb adó terhelte, s borfőlöseget polgárjogából fakadó kiváltsága részeként szabadon értékesíthette. Ennek eredményeként a 17. század vége felé a genfiak által fogyasztott bor (ne felejtjük el, hogy egy 15 000-es lélekszámú városról van szó,¹¹ 90%-a

⁷ Szekfű 80.

⁸ A bor funkciójáról vö. Montanaro, Massimo: Éhség és bősé. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Budapest, Atlantisz, 1997. 146. sköv. A szerző által jelzett személyenkénti napi 3-4 literes fogyasztást sem genfi, sem párizsi adatok nem erősítik meg.

⁹ Bergier, Jean Francois: Consommation et politique du vin a Genève vers 1500. In: Hermes et Clio. Essais d'histoire économique, Lausanne, 1984. 208. (a továbbiakban: Bergier)

¹⁰ Piuze, Anne-Marie: Les politiques de subsistances vers 1650-1750. A Genève et autour de Genève aux XVII^e et XVIII^e siècles. Lausanne, 1985. 139-151.

¹¹ Perrenoud, Alfred: La population de Genève du XVI^e au début du XIX^e siècle. Étude démographique. Genève, 1979. 44-45.

a várost körülvevő mintegy 15 kilométeres körzetből származott, mely az összes mezőgazdasági területek mintegy 5-6%-át tette ki.¹²

A bor minőségére vonatkozóan hiteles borászati minősítésen alapuló adatok nem állnak rendelkezésünkre, mégis az elnevezések és a vámnyilatkozatokban szereplő leírások alapján megállapítható, hogy többségében fehér bort adó szőlőtövek alkották a környékbeli szőlőkertek többségét. Vörös is termett, de ez meglehetősen silány minőségű italt adott, mert többségében „huttin” (a gyümölcsfákon tenyésző futónövény) volt. A genfi bor a korabeli leírások szerint „clég jó”, de nem viselte a szállítást, és érzékeny volt a hőmérsékleti változásokra is, könnyen megbuggyant és megecetesedett. A bor pincékben való több éves érlelése sokáig nem volt szokásban, a többéves bor egyszerűen „fáradt bor” volt. Csak a 18. század folyamán kezdődik ennek a gyakorlatnak a meghonosodása, de nem minőségjavítás céljából, hanem mert a készletek felhalmozása csökkentette az időjárási tényezőknek való kiszolgáltatottságot, s a gazdának rossz termésű évben is bőven volt fogyasztani, netán eladni való bora. A bor egyébként is nagy szerepet játszott a genfick életében. A szüretek minden évben népiünnepélyszerűen tértek vissza: a műhelyekben leállt a munka, a Tanács nem ülésezett, hiszen a mesterek, legények tanácsosok és családtagjaik mind-mind a szőlőkben szorgoskodtak és vigadtak. A jó termésű években a genfi szőlők ki is elégítették a keresletet, de nagyobb alkalmakkor a gazdagok asztalára ekkor is – a 17. század utolsó évtizedeitől pedig mind gyakrabban hétköznap is – távolabbi, kitűnőbb borok, úgymint bordeaux-i, burgundi, franche-comté-i vörösborok kerültek. A likórszerű italok, melyek igazán luxusitalnak számítottak, s mint ilyenek legtöbbször a reformáció nyomán bevezetett „fényűzésellenes törvények” (*lois somptuaires*) tilalma alá estek, még messzebből, Görögországból (a konstantinápolyi genfi kolónia révén), Spanyolországból, Portugáliából származtak. A drága külföldi borok palackokban (inkább csak a 18. század második felétől), a közelebbi vidékekről való hordókban (itt a palackozás csak a 19. századtól kezd gyakoribbá válni) főként vízi úton, a Rhône folyón érkeztek, és árukat jelentősen emelte a folyón sűrűn található vámállomások miatt megnövekedett szállítási költség.

Arról, hogy mennyi bort termeltek a genfi szőlőkben, nem tájékoztat semmilyen korabeli forrás, azonban azt már megbízható adatok őrizték meg a genfi levéltárban, hogy mennyi bort adtak el kimérés útján a városban, hiszen a város kapujában minden borszállítmány tulajdonosának – a szegény özvegytől a jómódú tanácsosig – nyilatkoznia kellett, hogy honnan és mennyi bort visz be a városba közvetlen borkimérés vagy kocsmáros közvetítésével történő eladás céljából. Az 1682-es évről például több mint 360 nyilatkozat maradt fenn. A források alapján 54 000 *sétier*, azaz 29 160 hektoliter volt az összmennyiség. Ha a 16000-cs lélekszámú város lakosságához hozzászámítjuk a vendégfogadók és kocsmák vendégeinek fogyasztását (10%-kal növelve a fogyasztók számát), akkor ez személyenként évi 165 literes, azaz 0,56 literes napi fogyasztást jelent.¹³ A 16. századra vonatkozóan csak becslésekkel rendelkezünk. Jean-François Bergier neves gazdaságtörténész például 184 literre becsüli az egy személyre eső évi fogyasztást 1541-ben.¹⁴ Tőle származik az az adat is, amely szerint a Kis Tanács (a genfi „kormány”) ebben az évben évi 2 *hossettes*-ben, azaz körülbelül 650 literben állapította meg a lelkipásztorok, így a testület élén álló Kálvin borjavadalmát is. Egy 1768-ból való forrásadat az évi szokásos bormennyiséget 7000 *chars*-ban (szekér), azaz 4 536 000 literben jelöli meg, ami az akkor már 29 000 lakosú városban valamivel a napi fél liter alatt maradó személyenkénti fogyasztást jelez. A közkórházban, amelynek ekkor jóval tágabb a funkciója, mint a mai értelemben vett egészségügyi intézményeké, a napi adag a valószínűleg

¹² Zumkeller, Dominique: *Le paysan et la terre. Agriculture et structure agraire à Genève au XVIII^e siècle*. Genève, 1992.

¹³ Piuz, Anne-Marie: *Affaires et politique. Recherches sur le commerce de Genève au XVII^e siècle*. Genève, 1964. 85.

¹⁴ Bergier 213.

vízzel jócskán felhígított *demí-pot* (félkancsó), azaz 0,56 liter bor volt.¹⁵ A fogyasztás tehát a vizsgált korszakban napi fél liter körül mozgott, ami valamivel magasabb, mint az ekkori párizsi fogyasztás.¹⁶

A genfi polgárjoggal rendelkezőket 1387-től – püspök-fejedelmük által megerősített szabadságai (*Franchises*) írásba foglalásától kezdve – illeti meg a saját termésű bor, a *vin bourgeois* kimérésének joga, amely a reformációig a káptalan tagjait is megillette. Ez a századok folyamán többször megerősített jog – elméletileg legalábbis – kötelezettséget is takart. A polgárok közösségébe újonnan befogadottaknak (*bourgeois*) esküt kellett tenniük arra, hogy „házat, birtokot, rétet és szőlőt” vásárolnak a város határain belül. A bort általában kocsmákban (*cabaret*) („ahol kenyeret, sajtot és bort árúsítanak”) és vendéglőkben (*taverne*) forgalmazták, melyeknek tulajdonosai csak polgárok (*citoyen et bourgeois*)¹⁷ lehettek. A 16. században – köszönhetően a reformáció szigorú erkölcsei kövételme nyeinek – a kocsmák és vendéglők látogatása tilos volt a város lakói számára, csak az átutazó vendégek számára álltak nyitva. A tilalom rendelkezéseit időről időre megújították, de ez csak azt jelzi, mennyire kevésbé lehetett a betartásuknak érvényt szerezni. Már a 17. század elején Theodor Beze (Kálvin utóda a lelkipásztori testület élén) arra panaszkodik, hogy rengeteg a kocsmák, melyek a „nép romlását” okozzák, mert a tilalmak ellenére tömegesen látogatják az emberek. A polgárokat 1607-től pedig megilletette az elvitelre való boreladás joga, *citoyen* és *bourgeois* cégér kifüggesztése nélkül árúsíthatta borát akár önmaga saját pincéjében, akár szolgáló vagy viszonteladó útján. Ami persze azt eredményezte, hogy – számos feljelentés tanúsága szerint – a pincékben a kóstolásnál jóval nagyobb mennyiségű bort fogyasztottak. A „*vin étranger*”, a külföldi bor kimérése tilos volt, csak bizonyos napokon és bizonyos helyeken, az czzel az engedéllyel rendelkezők árúsíthatták.

A középkor folyamán minden a városba bevitt hordó bor után adót kellett fizetni, függetlenül annak eredetétől. Ennek a „*gabelle*”-nek vagy „*entrée du vin*”-nek nevezett köztehernek eredetileg tisztán pénzügyi jellege volt, s a város egyik fő bevételi forrását jelentette. A későbbiek folyamán a polgárság mindinkább megerősödött, amit a *citoyen* és a *bourgeois* címmel együtt járó kiváltságok és mentességek szaporodása jelez. Ilyképpen a város polgárainak a saját szőlőjéből származó bor után fizetendő borbevételi adóját is eltörlik, míg a többi bor után továbbra is adót kell fizetni, hol többet (a jó termésű években), hol kevesebbet (a rossz termésű években). Az évszázadok folyamán ez a mentesség sajátos átalakuláson ment keresztül. Míg eleinte a város területéhez kötődő kiváltságról volt szó, addig a 17. századtól kezdve egyre inkább személyes, a *citoyen* és *bourgeois* jogállástól függő mentesség lett, amit az is mutat, hogy nemcsak a saját termésű, hanem bizonyos vásárolt mennyiségű borra is alkalmazták.

A bortermelés szabályozottsága nemcsak fiskális területre terjedt ki, hanem a bor maximális árának hatósági szabályozására is. Október végén a szüret befejeztével a *Petit Conseil* egyeztetés után két árat terjesztett a *Conseil des Deux-Cents* (Kétszázak Tanácsa) elé, amely azokat módosíthatta, s ezen módosítások eredményeként javasolt két ár közül választott a *Conseil général*, az összes *citoyen* és *bourgeois* közössége által alkotott népgyűlés.

¹⁵ Piuz, Anne-Marie. L'alimentation hospitaliere au XVIII^e siècle. In: A Genève et autour de Genève aux XVII^e et XVIII^e siècles. Lausanne, 1985. 131.

¹⁶ Kb. 3-4 dl, persze a francia fővárosban ekkor már jelentős a sörfogyasztás is. Lásd Braudel, Fernand: Civilisation matérielle. Economie et capitalisme. T.1. Paris, 1979. 202-203.

¹⁷ A *bourgeois* elnevezés a polgárjogot személyesen megszerző polgárt, míg a *citoyen*, a született polgárt jelöli, akinek mindkét szülője *citoyen* vagy legalábbis *bourgeois* volt. A legmagasabb irányító szerv, a *Petit Conseil*, a Kis Tanács tagjai csak az utóbbiak lehettek. A 17. század közepétől egyre nehezebb a polgárság soraiba bejutni, ezért a lakosság mind nagyobb arányát alkotják a *habitans*, amely kifejezés a városban letelepedett idegeneket jelöli; az utóbbiaknak már a városban született leszármazottait pedig *natif* elnevezéssel illetik. Mind a *habitans*, mind a *natif* ki vannak zárva a politikai jogok gyakorlásából, ami a 18. században számos társadalmi konfliktus kirobbanásának lesz az oka.

A *vin bourgeois* mellett a 17. század utolsó harmadától kezdve a városi tanács egyre többen kénytelen foglalkozni a *vin étranger*-val. 1680 és 1720 között Genf és a környező területek lakossága 34%-kal nő, s ez a fogyasztás növekedésével jár. A növekedéshez hozzájárultak azok a hugenotta menekültek is, akiket XIV. Lajos üldözött el hazájukból, Franciaországból, visszavonva a IV. Henrik által kiadott nantes-i ediktumot, mely egykor biztosította a protestáns közösségek vallásszabadságát. A menekültek, akiknek csak egy része telepedett le a városban, a borfogyasztás területén is új szokásokat honosítottak meg. Többségük Franciaország déli, délnyugati vidékeiről származott, nagy és híres bortermelő tájakról,¹⁸ s viszonyaik konszolidálása után, főleg a módosabbak, nem elégedtek meg a sokszor csak „lőre” minőségű genfi borral, hanem továbbra is francia bort hoztak be. Példájukat hamarosan átvette a genfi társadalom felső rétege is.

A növekvő kereslet kielégítésére két mód kínálkozott: külföldi bor behozatala és/vagy a helyi termelés kiterjesztése. A borimport emelkedett, főként a prosperáló 18. században (1725:142 hl; 1787:1200 hl), mégpedig jelentősen és elsősorban a francia boroké, kisebb mértékben a spanyoloké; mindvégig marginális maradt a svájci bor szerepe. Egyes történeti magyarázatok szerint a külföldi bor fogyasztásának a gazdaságon túlmutató szerepe is jutott. A külföldi bor csempészése, amelyre a gazdag fogyasztók is rákényszerültek a *vin étranger*-t sújtó, egyre inkább prohibítív jellegű adóterhek miatt, a „szabadság tercit” növelte a hivatalosan még a kálvini erkölcs alapján kormányzott városban.¹⁹ A felvilágosodás századában létrejövő olvasó- és egyéb körök, a *cercles*, melyek nagy szerepet játszottak a város társadalmi és politikai életében, egy újfajta politikai szocializáció lehetőségét fejlesztették ki a megmerevedett patrícius uralommal szemben; a külföldi minőségi borok fogyasztásával együtt egy a kálvini askétizmussal szembenálló másfajta életstílust honosítottak meg azok számára, akik ezt a növekvő jólét fokain felfelé haladva megtehették. Ennek ellenére az import néhány százalékat adta csak a borkeresletnek. (1787:2,4%) A „szabadság tercinek” bizonyult a 18. század folyamán szaporodó, a városfalon kívüli kocsmák látogatása (amelyek esetében kevésbé volt hatékony az adóellenőrzés, mint *intra muros*), s vásáronponként a genfick százai keresték fel ezeket a külvárosi helyeket. A „szabadság tercinek” harmadik szintjét alkották más nem kevésbé illegális megoldások, mint például az adómentes *vin bourgeois* s a külföldről származó borok keverése, főleg rossz szüret esetén, s a *vin étranger* ebben az esetben is a fiskális hatóságok kikérülésével jutott a fogyasztóhoz. A borbeszerzésnek és fogyasztásnak tehát egy egész autonóm struktúrája szerveződött meg a 18. században, mely a társadalmi önszerveződés folyamatának immár visszafordíthatatlan elindulásáról tanúskodik Genfben.

Ami a helyi termelést illeti, ezen a területen az előző századokkal ellentétben nem folytatódott a szőlőterület térnyerése, hanem stagnálás következett be. A 17. század második felétől kezdve egyre gyakoribbak lettek a tiltások, amelyek az engedély nélkül telepített szőlő kiirtását s az abból származó bortermés adókötelesként való kezelését helyezték kilátásba. A források alapján a kutatók egybehangzó véleményre, hogy a túltermeléstől és az árak esésétől való félelem indította a Petit Conseil *citoyen* és az 1676-ban felállított Borkamara, a *Chambre des Vin citoyen* és *bourgeois* – maguk is szőlőtulajdonos – tagjait a megszorító lépésekre. Hogy a bortermelő tagok által irányított magisztrátus érdekvédelmi intézkedései mögött valóban egy összehangolt „borpolitika” és tudatos merkantilista kereskedelmi magatartás állt-e, nehéz eldönteni. Mindenesetre a külföldi bor behozatalát sújtó prohibítív adópolitika és a hazai szőlőtermelés kiterjesztését akadályozni igyekvő rendelkezések egy időben kerültek bevezetésre. A merkantilista politika, melynek elméleti kidolgozóit Thomas Munt, Josiah Child-ot és William Pettyt is talán ismerhette egy-két műveltebb magisztrátustag az anglo-

¹⁸ A hugenotta menekültek származási hely és szociális helyzet szerint való megoszlásáról lásd Holtz, Cécile: *La Bourse française de Genève et le Refuge de 1684 a 1686*. In: Reverdin, Olivier et alii: *Genève et la Révocation de l'Édit de Nantes*. Genève, 1985. 458-69. (a továbbiakban: Reverdin)

¹⁹ Hiler, David: *Le vin des Genevois. Vente et consommation*. In: *Revue de Vieux Genève*, 1984. 45-53. A jelen bekezdésben foglaltak az ő tanulmányának gondolatmenetét követik.

filizmusáról mindig is nevezetes Genfben, s melynek Colbertista gyakorlatát bizonyára érezte is számos genfi kereskedő, talán hatással volt a döntésekre.²⁰

Nem kell azonban feltétlenül gazdaságfilozófiai indoklásokat keresni ahhoz, hogy lássuk: a genfi bortermelők „helyzetben” lévő kisebb részét semmiképpen sem jellemezte gazdasági indifferentizmus. Borpolitikájukat egyetlen tényező, az eladatlan készletektől való félelem határozta meg. Ebből következtek az alábbi intézkedések. Tilos „külföldi” bort árusítani addig, ameddig *vin bourgeois*-ból eladatlan készletek vannak. (Bő termésű években akár egész évben fennállt a tilalom.) Annak érdekében, hogy a bor ára ne essen túlságosan, a 17. század utolsó évtizedében sorra szűkítik azokat a területeket, amelyekről származó bor „*vin bourgeois*” minősítést kaphat. Ez utóbbi intézkedés már szerzett jogok megvonását is jelentette, holott névlegesen csak a személyes karakterű kiváltságok territorialissá váló visszaalakításáról volt szó. Elsősorban azokat érintette ez hátrányosan, akik frissen szerzték meg a polgárjogot, s genfi területen nem tudtak szőlőt vásárolni, ezért a tágabb régió területén szerzettek szőlőbirtokot. Az ellentétek a 18. század első éveiben csúcsosodtak ki, amikor több zendülést is okozott a városirányítás szűkkeblűsége. Legnevezetesebb ezek közül az 1704-es szüret után kitört zavargás. A szüret ezen az őszen rendkívül gyenge volt, a magisztrátus mégsem oldotta fel a külföldi bor eladására vonatkozó tilalmakat. Az utcákon csődület támadt, a köztereken a tilalakkal nem törődve nyíltan árusították a „külföldi” bort (ami valójában szintén a Genf környéki, genfi polgárok által birtokolt szőlőkből származott). Végül a kormányzat meghátrált és tárgyalásokba bocsátkozott a polgárok maguk közül választott képviselőivel, melynek eredményeképp eltörölték a *vin bourgeois*-t sújtó tilalmakat. Figyelemre méltó, hogy a követelések nem a kiváltságok eltörlésére irányultak, hanem az abból való részecsdésre.²¹

A mind oligarchikusabb vonásokat mutató hatalom képviselőivel szemben a felemelkedő *bourgeois* rétegek érvényesíteni akarták saját gazdasági érdekeiket is. A politikai hatalom arisztokratikus jellegét nem sikerült megváltoztatni egészen a – francia forradalommal egy időben, de attól függetlenül lejátsszódo – „genfi forradalom” bekövetkeztéig, amely aztán meghozta az olyannyira áhított jogegyenlőséget.²² A bortermelés terén azonban az érdekérvényesítés már hamarabb is jelentős sikereket könyvelhetett el. Az 1720-as években egyre több beszámoló szól a genfik szőlővásárlásairól a szomszédos savoyai, berni (svájci) és francia területeken. „Egycsek fő jövedelme a szőlőben fekszik” – erősíti meg egy, a Tanács számára készített jelentés is a bortermelésbe való befektetés jövedelmezőségét, mely a század eleji zavargások elmúltával újra részcsült a „*vin bourgeois*” mentességében. A genfi kézben lévő regionális bortermelés 1780-ban már a teljes borfogyasztás kétötödét adja. A növekvő fogyasztási igények kielégítésére így a regionális bortermelés fellendülése révén került sor. A genfi merkantilista politikára adott bortermelői válasz tehát nem a pesszimista belenyugvást tükrözte. A 18. század prosperáló városában a bortermelők így vagy úgy – ha kellett, a konfliktus vállalásával is –, megtalálták a maguk számítását. A genfi bor, amelyet ma is megtalálunk minden genfi áruház italpolcain, megőrizte helyét a fehér asztalnál. Egy 1766-os estélyről, melyet a francia követ tiszteletére rendeztek, fennmaradt az itallap. Ezen az eseten 25 palack „La Cote”-ot (genfi tó melléki fehérbor), 34 palack Macont (franche-comté-i könnyű vörös) 20 palack Beaujolais-t, 20 palack burgundit (testesebb vörösbo-

²⁰ A francia-genfi viszonyról a 17. században lásd Sautier, Jerome: *Genève et la France à la fin du XVII. siècle*. Reverdin 2-35.

²¹ Az csemények leírásában Pitteloud, Jean-François: *Le vin suffit-il à faire tourner les têtes? Essai d'interprétation des contestations politiques genevoises au début du XVII^e siècle* című kéziratot dolgozatára támaszkodtam. (Gépelte formában megtalálható a genfi Bibliothèque Publique et Universitaire gyűjteményében, lásd *Fac. des Lettres, Dép. d'histoire générale, Mémoire de licence*, 1979.)

²² A genfi forradalom sajátos karakteréről lásd Golay, Eric: 1792-1798. *Révolution genevoise et Révolution française. Similitudes et contrastes*. In: Binz, Louis et alii: *Regards sur la Révolution genevoise 1792-1798*. Genève, 1992. 17-36.

rok) és 18 palack pezsgőt szolgáltak fel (néhány üveg likőr és aperitif társaságában) a vendégeknél, akik ilyen borok társaságában biztosan nem érezték rosszul magukat. (Egy mai genfi alkalmi ebéd sem néz ki másképp, igaz hogy a legszerényebb hely illeti meg a savanykás genfi fehérét, amelyre könnyű vörös következik, a testesebb vörös borokat megelőzve, s a sort a francia pezsgő zárja.) A genfi bor fennmaradását napjainkig, hiszen azt szerény tulajdonságai ellenére sem szorította le a jólét a terítékről, elsősorban nem minőségének, hanem kétszeresen is a genfi bortermelők kitartásának köszönheti. A protekcionista borpolitikát gyakorló magisztrátus tagjai ugyanúgy bortermelők voltak, mint a szűkhatáru város szőlőingatlanba fektető és azt megőrző polgárai.

A genfi bortermelő „wirtschaftlich” magatartása a város kevésbé ismert korábbi arcúlatára is éles fényt vet. A 16. század heroikus városa, melynek aszkétikus mítoszáat oly nagy sikerrel terjesztette Európa-szerte a nemzetközi protestáns elit, ekkor már a „funkcionális” város felé való átmenet korát éli.²³ Jól követhető ez a genfi szerzők meghatározásaiból is. Míg a reformáció forrongásában élő Antoine Fromment a mitikus elemekre helyezi a hangsúlyt a város leírásában, amelyet a hívők menedékként, az igazság védpajzsaként határoz meg, addig száz évvel később a város praktikus leírására helyezi a hangsúlyt a Corrionelli világtalasa számára összefoglalót készítő genfi tanácsnok, Jean Robert Chouet. A 18. század küszöbén a francia követ átfogó jelentésében nem a város protestantizmusát, hanem kereskedelmi jellegét emeli ki. Ez az az időszak, amikor Genfből kiindulva kiépül a Nyugat-Európát behálózó protestáns bankhálózat is, és a jólét erősödése nyomán élesebbé váló vagyoni különbségek összetett, kifejezetten urbanisztikus problémákat vetnek fel, és az ezekről szóló viták nem protestáns, hanem empirista válaszokat szünelnek.

Teljességgel a hipotézisek világába tartozik, mégis talán meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy a heroikus várost a funkcionális várossal összeköti egy, a genfi politikát mozgató állandó jellemvonás, az érdekérvényesítés és a pragmatikus kompromisszum elve. Ma már a kutatók között többé-kevésbé egyetértés alakult ki abban, hogy a „kálvinista Rómát” a 14-16. századi kommunális önállósodási mozgalmak során kikovácsolódó polgárság függetlenségi törekvései, s az itt s ennek a függetlenségi mozgalomnak ideológiát és intellektuális támogatást nyújtó európai vallási menekültek (főleg franciák, olaszok, angolok) mítoszteremtő tevékenysége alakította ki, a köztük létrejött kompromisszum révén.²⁴ Az a tény, hogy Genf kétszáz éven át a központosító Nyugat-Európa közepén, a városok politikai jelentőségének hanyatlása idején is megtartotta függetlenségét, talán e gyakorlatias-érdekérvényesítő magatartásnak is köszönhető, amely a genfi polgárt sem a bortermelés sem a politikacsinálás közben nem hagyta el. Persze az, hogy ez a kicsiny város megőrizhette vallási és ezzel szervesen összefüggő politikai identitását, ahhoz az is hozzájárult, hogy éppen három hatalom (Franciaország, Svájc, Savoya) érdekszféráinak középpontjában feküdt, s az aktuálisan a várost bekebelezni szándékozó hatalommal szemben a másik kettőnek mindig jól fel-fogott érdeke volt a „status quo” fennmaradása.

A genfi szerencsés (bor)történeti sorsa (is) magyarázza, hogy számukra történelmük interpretálása ürügyén a „mi lett volna ha” kérdésfeltevése éppen a „sikerese” érzett múlt miatt sohasem kísértett igazán. A magyar történelem azonban – ahogyan azt Szekfű egy ké-

²³ Anne-Marie Piuz kifejezése: „De la ville héroïque à la ville fonctionnelle”. In: Piuz, Anne-Marie – Mottu-Weber, Liliane: *L'économie genevoise de la Réforme à la fin de l'Ancien Régime XVI^e-XVIII^e siècles*. Genève, 1990. 3-23. A bekezdésben az általa kifejtettekre támaszkodom.

²⁴ Naef, Henri: *Les origines de la Réforme à Genève I-II*. Genève, 1936-1968. A hatalmas monográfiából kiderül, hogy a függetlenségi törekvések megelőzték a reformációt, s mintegy alternatívaként integrálták az új „rendbe”; Dufour, Alain: *Le mythe de Genève au temps de Calvin in Histoire politique et psychologie religieuse*. Genève, 1966. 84.

sőbbi művében Adytól kölcsönzött címmel ki óhajtotta fejezni – „valahol utat vesztett”. Szekfű elfogult szemrehányása a magyar lelkiállatot öröklött hibáit illetően *A magyar bortermelő lelkiállata* szellemtörténeti kísérletében is tetten érhető. A nagy történésznek azonban az elfogultságai is termékenyek. Ebben az esszéjében éppen az a rendkívül érdekes, hogy bortörténetünk ürügyén a történelmi adottságokat implicite, mint lehetőségek közti választást mutatja be: eszmefuttatásai hátterében ott rejlik a „mi lett volna ha ...” vagy még inkább a „mi lenne ha” kérdés. A magyar történetírásban is sokáig élő pozitívista mítosz a történelmi szükségszerűség „törvényéről” sokszor eltakarta múltunk olyan arcait, melyek csak a megvalósulás kezdeti szakaszaiba léptek, de ilyen-olyan okok következtében nem részesültek a „tartósság”, a *long durée* kegyelmében. A mikrotörténeti látásmód kísérletében az az izgalmas, hogy félretelve a historiográfiai hagyomány által felkínált kontextus értelmezési keretét, megpróbálja a múltat nem retrospektív szemszögből rekonstruálni. Ennek a törekvésnek érdekes magyar példáit nyújtják Szakály Ferenc nemrégiben megjelent tanulmányai, amelyek egyfajta magyar „wirtschaftlich” alternatívát mutatnak be a 16. századból.²⁵

²⁵ Szakály Ferenc: *A mezőváros és reformáció*. Budapest, Akadémiai, 1996.